

ӘЛЕУМЕТТАНУ ТЕОРИЯСЫ

Мәдени конвергенция және мәдени гибридтену парадигмаларындағы жаһандану

4-тарау. Модерндік теориядан постмодерндік
әлеуметтік теорияға дейін (және одан кейінгілер)

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 4. Модерндік теориядан постмодерндік әлеуметтік теорияға дейін

Дәріс: 25. Мәдени конвергенция және мәдени гибридену парадигмаларындағы жаһандану бейнесі

Мәдени дифференциация парадигмасында жаһандануға қарамастан, мәдениеттер мен өркениеттер арасындағы болатын айырмашылықтар туралы баяндалды. Керісінше, мәдени конвергенция парадигмасы бүкіл дүниежүзіндегі ұқсастықты арттыруға жетелейтін жаһандану идеясына негізделген. Хантингтон сияқты ойшылдар жаһандану жағдайында мәдениеттер мен өркениеттердің сақталуын атап көрсетсе, конвергенция перспективасын қолдайтындар кейде «жаһандану нәтижесінде мәдениеттер түбегейлі өзгереді» деп дәлелдейді. Әлем мәдениеттері, қандай да бір дәрежеде болмасын, әртүрлі жолдармен барған сайын бір-біріне ұқсас болып барады. Әлемдегі басым топтар мен қоғамдарға қарай бағытталған жаһандық ассимиляцияның бет алысы байқалады. Осы тұрғыда еңбектенетін ғалымдар «мәдени империализм», ғаламдық капитализм, батыстандыру, америкаландыру, «макдональдтандыру» және «әлемдік мәдениет» сияқты мәселелерге баса назар аударады.

Ритцердің жұмысы мәдени конвергенцияға бағытталғанына қарамастан, ол жаһандану жағдайында жергілікті мәдениеттер толық жоғалып кетеді немесе міндетті түрде түбегейлі түрде өзгеріп отырады деген ұйғарым жасамайды. Дұрысы – жаһандық процестер әлемнің көптеген елдеріне бірдей немесе ұқсас құбылыстарды әкеледі. Осы орайда, мәдени конвергенция көрініс табады. Алайда мұндай жаһандық құбылыстармен қатар, жан-жақты әрі маңызды болып қала беретін жергілікті құбылыстар да бар. Сондай-ақ бұл жаһандық формалардың пайда болуы жаңа жергілікті формалардың жаңаруына немесе дамуына түрткі болады. Соңғы екі ұстаным, сөзсіз, мақтауға тұрарлық, әйтсе де оларды қабылдай отырып, көптеген мәдени конвергенция болып жатқанын да ұмытпауымыз керек.

Макдональдтандыру

Макдональдтандыру – жылдам тамақтану мейрамханасының принциптері америкалық қоғамның, сондай-ақ, әлемнің қалған бөліктерінің көбіне үстемдік етуге жол ашатын процесс. Макдональдтандырудың әсіресе мәдени біртектілікті арттыратын жаһандық күшке айналуы үлкен алаңдаушылық туғызып отыр. Оның негізгі бес өлшемін: тиімділігін, есептелімділігін, болжамдылығын, технологияны алмастыру арқылы адамдарға бақылауды және қаншалықты парадокс болса да, рационалдықтың иррационалдылығын мазмұндау арқылы суреттеуге болады.

Макдональдтандыру: қоғам тиімділікке баса назар аудара отырып, кез келген мақсатқа жету үшін барынша тиімді құралдарды табуға тырысады. Жылдам тамақтану мейрамханаларының жұмысшылары тиімді жұмыс істеуі керек екені анық. Мысалы, гамбургерлер құрап жиналады, кейде тіпті конвейер сияқты құрастырылады. Клиенттер өздерінің тамақтары дәмді әрі тез дайын болғанын қалайды және қызметшілерден де соны талап етеді.

Үлестіру терезесі – клиенттердің тамақты алуына және қызметкерлердің тамақты таратуына арналған, тиімділігі жоғары құрал. Тұтастай алғанда, қызметкерлер мен клиенттердің тиімді әрекет жасауын қамтамасыз ету үшін жылдам тамақтану мейрамханасына түрлі нормалар, ережелер, тәртіптер, процедуралар мен құрылымдар енгізілді. Сонымен қатар бір тараптың тиімділігі басқалардың да оған ұқсас түрде әрекет етуіне көмектеседі. Есеп айырысуға үлкен мән берілген, сапаға зиян тигізетін санға көп көңіл бөлінеді. Жылдам тамақтану мейрамханаларындағы қызметкерлер жұмысының әртүрлі аспектілеріне белгілі бір уақыт мерзімі беріледі. Жылдамдыққа баса назар аудару жұмыстың сапасына жағымсыз әсер етеді, нәтижесінде қызмет беруші тарапынан қанағаттанбаушылық, жұмыс күшінің тұрақсыздығы туындайды. Сол сияқты сатып алушылар жылдам тамақтану мейрамханасында мүмкіндігінше аз уақыт жұмсауға тырысады. Кіріс-шығыс терезесі осы уақытты нөлге дейін азайтады, алайда егер сатып алушылар мейрамханада тамақтанғысы келсе, орындықтар оларды шамамен 20 минуттан кейін кетуге мәжбүрлейтіндей етіп орналастырылады. Жылдамдыққа баса назар аудару – тамақтану сапасына теріс әсер етеді. Сонымен қатар жұмыстың қаншалықты жылдам жүргізілуіне баса назар аудару клиенттерге жоғары сапалы тағам ұсына алмайды, өйткені ондай ас мәзірі көп уақытты талап етеді.

Макдональдтандыру болжамдылыққа ерекше көңіл бөлетіндіктен, заттар қай жерде орналасса да, бір-біріне ұқсас. Қызметкерлердің жұмыстары болжамды түрде орындалады,

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 4. Модерндік теориядан постмодерндік әлеуметтік теорияға дейін

Дәріс: 25. Мәдени конвергенция және мәдени гибридтену парадигмаларындағы жаһандану бейнесі

клиенттерден де осындай болжамды мінез-құлықпен жауап беруді күтеді. Осылайша, клиенттер кірген кезде, қызметкерлер олардың неге тапсырыс бергісі келетінін сұрайды. Клиенттер өздерінің не қалайтынын немесе қалаған нәрсені табу үшін қай жерден іздеуді білуі, жылдам тапсырыс беруі және төлем жасауы тиіс. Қызметкерлер (басқа сценарийге сай) клиенттер кетіп бара жатқанда алғыс білдіруі керек. Әр жерде орналасқан мұндай мейрамханалар бір мезгілде бір-бірінен ерекшеленбейтін тағамдарды ұсынуы мүмкін.

Макдональдтандырылған жүйелерде үлкен бақылау бар, бақылау көбінесе технологиялар арқылы жүргізіледі. Қазіргі уақытта бұл технологиялар қызметкерлерге үстемдік етеді, уақыт өте келе олардың көпшілігі адамдарды алмастырады. Қызметкерлер қуырылған картоп дайын болған кезде қоңырау белгі беретін, тіпті ыстық майдан өзі автоматты түрде сүзіп алатын френч-фрей қуырылған картоп машиналары сияқты технологиялар арқылы басқарылады. Өз кезегінде, тұтынушыларды осындай технологиялармен шектелген қызметкерлермен бірге, технологиялардың өздері де тікелей басқарады. Осылайша автоматты түрде қуыратын машина тұтынушының сапалы дайындалған, жақсылап қуырылған картопты сұратуына мүмкіндік бермейді.

Қызметкерлер де, клиенттер де макдональдтандыруға өзгеріссіз серіктес болып көрінетін рационалдықтың иррационалдығынан зардап шегеді. Қаншалықты парадокс болса да, рационалдық өзінің қарсыласы – иррационалдыққа алып келеді. Мысалы, жылдам тамақтану мейрамханасының тиімділігі көбінесе сатушы сәресіне ұзын-сонар кезекке тұрған адамдармен немесе кіріс-шығыс терезесі арқылы жүргізілетін көліктердің ұзыннан-ұзақ кезектеріне байланысты тиімсіздіктермен ауыстырылады. Көптеген басқа да иррационалдықтар бар болса да, ақырғы иррационалдық – дегуманизация. Қызметкерлер тамақ сапасыз дайындалған орындарда қызмет етуге мәжбүр болса, тұтынушылар сапасыз әзірленген тағамдармен және асықпай тамақтануға мүмкіндік болмайтын жағдайларда тамақтануға мәжбүр болады. Жылдам тамақтану мейрамханасы – қызметкерлер үшін де, тұтынушылар үшін де деградация көзі.

Макдональдтандыру, экспансионизм және жаһандану

McDonald's халықаралық аренада зор табысқа жетті. Жоғары макдональдтандырылған Старбакс ғаламдық күшке айналды және қазіргі уақытта Латын Америкасында, Еуропада, әсіресе, Лондонда, Таяу Шығыста және Тынық мұхит аймағында кеңінен таралып отыр. Көптеген жоғары дәрежеде макдональдтандырылған фирмалар фаст-фуд индустриясынан тыс әлемдік табыстарға ие болды. Мысалы, Wal-Mart дүкені өзінің алғашқы халықаралық дүкенін Мексикада 1991 жылы ашты және қазір шетелде 1500-ден астам дүкен жұмыс істейді.

Жаһанданудың тағы бір көрсеткіші – басқа елдердің осы америкалық институттың өзіндік нұсқаларын жасауы. Канадада Тим Хортонс кофе дүкендері желісінің 3 800 сауда нүктесі бар. Тіл үйірер дәмді тағамды ерекше бағалайтын сырбаз париждіктер фаст-фудқа қарсы, алайда онда да круассан сатылатын дүкендер саны көптеп артуда; айрықша қадірлі француздық нан да макдональдтандырылған. Ресейлік «Русское бистро» желісі «бәліштері», жұқа құймақ, казак өрігінен жасалған бәліш сияқты дәстүрлі орыс тағамдарымен бірге, арақ сатады.

Қазір макдональдтандыру жылдам өрістеуде. Өздерінің макдональдтандырылған институттары бар басқа елдер оларды АҚШ-қа экспорттауға кірісті. Макдональдтандыру процесінің моделі ретінде McDonald's бүкіл әлемдегі орталыққа айналды. Оның Мәскеудегі ашылуы түпкілікті америкалық белгі ретінде сипатталды. 1990 жылы Мәскеуде Pizza Hut ашылған кезде, клиенттер оны Американың шағын бөлігі ретінде қабылдады. Жылдам тамақтану мейрамханалар санының өсуін тұжырымдаған Бразилиядағы Pizza Hut мейрамханасының атқарушы директоры жергілікті халықтың америкалық заттарға құмарлық танытатынын айтты.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 4. Модерндік теориядан постмодерндік әлеуметтік теорияға дейін

Дәріс: 25. Мәдени конвергенция және мәдени гибридтену парадигмаларындағы жаһандану бейнесі

The «Globalization of Nothing» («Мәнсіздіктің жаһандануы»)

Макдональдтандыру секілді, мәнсіздіктің жаһандануы біртектіліктің ұлғаюын тұспалдайды, себебі көптеген елдерде мәнсіздіктің түрлі формалары көбейіп отыр. Ритцер жаһандану мәнсіз деп тұжырым жасамайды; расында, бұл процестің зор маңызы бар екені анық. Дұрысы, жаһандану мен мәнсіздік арасында элективті жақындық (Веберден алынған термин) бар екені сөзсіз: бірі екіншісін тудырмайды, бірақ оларда бірге өзгеру процесі бар. Бұл жерде глобализация немесе халықтар, корпорациялар, ұйымдардың империалистік амбициялары және олардың өздерін әртүрлі географиялық аймақтарға танытуға ұмтылысы басты идея болып табылады. Негізгі мақсаты – олардың күші мен ықпалын, ал кейбір жағдайларда бүкіл әлем бойынша табыстың өсуін көздейді. Глобализация түрлі субпроцестерді қамтиды. Олардың үшеуі – капитализм, америкаландыру және макдональдтандыру – глобализациядағы басты қозғаушы күштер және олар бүкіл әлемде мәнсіздікті таратуда үлкен маңызға ие.

Мәнсіздік деп Ритцер бос формаларды және ерекше контенттен жұрдай формаларды түсінеді көп жағдайда толық формалар, ерекше контентке бай формалар ретінде анықталатын болады. Бүкіл әлем бойынша контентпен жүктелген формалардан гөрі бос формаларды экспорттау оңайырақ. Біріншілері, ең болмағанда, кейбір мәдениеттер мен қоғамдар тарапынан қабылданбауы мүмкін, өйткені контент жергілікті контентпен қақтығысады, олар жергілікті контенттен өзгеше болады. Керісінше, ерекше контенттен айтарлықтай деңгейде айырылған бос формалардың жергіліктілермен қақтығысу мүмкіндігі аз. Сонымен қатар бос формалар жаһандану тұрғысынан басқа артықшылықтарға ие. Мысалы, соншалықты минималист болғандықтан, оларды қайта-қайта көшіру оңай әрі құны жағынан да тиімді, өйткені олар өндіріс үшін көбінесе арзанға түседі.

Бұл терминдердегі мәнсіздіктің жақсы мысалы – сауда орталығы, бұл бүкіл әлем бойынша оңай көбейтіліп, көшірме жасалатын бос құрылым.

Мәнсіздіктің төрт субтипін бар, олардың бәрі ерекше контенттен тәуелсіз және жаһандануда:

1. «Nonplaces/беймән-орындар» немесе көп жағдайда контенттен бос жерлер.
2. «Nonthings/беймән-заттар».
3. «Nonpeople/беймән-қызметкерлер» немесе «nonplaces/беймән-орындарға».
4. «Nonservices/беймән-қызметтер».

Гомогенизация өсуінің тағы бір көрсеткіші – «nonplaces», «nonthings», «nonpeople» және «nonservices»-тің кеңінен таралуы. Мәдени гибридтену парадигмасы жаһанданудың нәтижесінде мәдениеттердің бірігуіне, жаһандық және жергілікті интеграциядан жергілікті немесе әлемдік мәдениетке қатысы жоқ, жаңа бірегей гибридтік мәдениеттердің пайда болуына ерекше назар аударады. Осы тұрғыдан алғанда, макдональдтандыру мен мәнсіздіктің глобализациясы туындауы мүмкін, бірақ олар, негізінен, үстіртін өзгерістер. Гомогенизацияның орнына гетерогенизацияны жалғастыратын жаңа гибрид формалар шығу үшін жаһандық процестердің әртүрлі жергілікті мәдениеттермен интеграциясы анағұрлым маңызды рөл атқарады.

Гибридизация – бұл жаһандануға өте позитивті, тіпті романтикалық көзқарас, ол әртүрлі аймақтарда гетерогенділікті жоғарылатпаса да, жалғастыратын терең креативті процесс ретінде қарастырылады. Мәдени гибридизацияға, сондай-ақ жаһандануға ден қойып жүрген қазіргі теорияшылар «трансұлттық процестердің табиғаты глокализациямен байланысты» деп тұжырымдайды. Глокализация әртүрлі географиялық аймақтарды бірегей кейіпке әкелетін жаһандық және жергілікті құбылыстардың өзара байланысы ретінде анықталуы мүмкін. Жоғарыда талқыланған глобализация мәнсіздіктің таралуымен байланыстырылса, глокализация әдетте бір нәрсемен байланыстырылады, сондықтан ештеңенің таралуына ішінара болса да (және жергіліктінің өзімен бірге) қарсы шығады.

Глокализацияға баса назар аударатын ғалымдар қабылдаған негізгі элементтер мынадай:

1. Әлем барған сайын әр алуан дамуда. Глокализация теориясы әлемнің аймақтары ішіндегі және бір-бірімен арадағы айырмашылықтарды ескереді.

2. Жеке адамдар/индивидтер мен жергілікті топтар глокализацияланған әлемге бейімделуге, инновациялауға және маневр жасауға зор ынта танытады. Глокализация теориясы жергілікті жеке адамдар мен топтарды маңызды және креативті агенттер ретінде қарастырады.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 4. Модерндік теориядан постмодерндік әлеуметтік теорияға дейін

Дәріс: 25. Мәдени конвергенция және мәдени гибридену парадигмаларындағы жаһандану бейнесі

3. Әлеуметтік процестер салыстырмалы және нақты емес. Глобализация ұлтшылдықтан космополиттік жаулапалуға дейінгі аралықта әртүрлі реакциялар туғызады, олар глобализацияға ықпал етіп, оны трансформациялап, глокализацияны тудырады.

4. Тауарлар мен медиа (толық) мәжбүрленетін дегеннен гөрі, әлемнің барлық глокализацияланған аймақтарында жеке және топта қолданылатын материал ұсынатын құбылыс ретінде қарастырылады.

Глокализацияға баса назар аударатындар оны мәнсіздіктің глобализациясына қарсы күрес ретінде бағалайды және шын мәнінде, ол жаңа бір нәрсенің кең ауқымды «глокальды» формаларын жасайды деп ойлайды. Керісінше, глобализацияға баса назар аударатындар оны мәнсіздіктің (nothingness) бүкіл әлемге таралуына тегеурінді ықпал етеді деп есептейді. Кейбір тығыз байланысты терминдерді (және онымен байланысты мысалдар) талқылау глокализацияны, сондай-ақ мәдени гибридизацияның кең ауқымды мәселесін жақсырақ түсінуге көмектеседі. Әрине гибридизация – глобализациямен байланысты біртұтастыққа қарама-қайшы, жаһандық және жергілікті мәдениеттің бірегей қоспалары әсерінен әртүрліліктің артуына баса назар аударатын термин. Мәдени гибрид әлемнің әртүрлі мәдениеттерінен немесе әлемнің әртүрлі бөліктерінен екі немесе одан да көп элементтерді біріктіреді. Гибридизация (және гетерогенизацияның, глокализацияның) мысалдарының бірі – екі мароккалық әйелдің Тай боксында өнер көрсеткенін көру үшін Амстердамға келген угандалық туристер. Мұндай гибридтердің тізімі артуда. Америка Құрама Штаттарында гамбургерлер, Францияда бәліштер немесе Жапонияда суши жеу сияқты біркелкі тәжірибелер болмақ.

Глокализациямен тығыз байланысты тағы да бір тұжырым – креолизация (creolization). Креоль (creole) термині әдетте аралас нәсілдің адамдарына қатысты қолданылады, бірақ ол бұрын бір-біріне түсініксіз болған тілдер мен мәдениеттер тіркесін қамтитын тіл мен мәдениеттің креолизациясы идеясына кеңейтілді.

Аппадурaidың «Ландшафты» («Landscapes»)

Арджун Аппадураи «Кең ауқымды модернизм: Жаһанданудың мәдени өлшемдері» атты еңбегінде жаһандық ағымдар мен олардың арасындағы алшақтыққа баса назар аударады. Олар дүниежүзі бойынша бірегей мәдени құбылыстарды жасау үшін қызмет етеді, мәдени гибридтерді шығаруға бейім. Аппадураи бес жаһандық ағымды талқылайды: этнокеңістік, медиакеңістік, технокеңістік, қаржылық кеңістік және идеялық кеңістік.

Scape суффиксін пайдалану – Аппадураиға осы процестердің сұйық, реттелмейтін және өзгермелі пішіндері бар екенін, сондықтан гомогенизациядан гөрі гетерогенизациямен сәйкес келетіні туралы идеяны жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл кеңістіктердің сан түрі бар, олар бір-бірінен тәуелсіз жұмыс істейді және бір-бірімен қақтығысқа түсу ықтималдығы тұрғысынан мәдени әртүрлілік пен гетерогенділікке ерекше көңіл бөлетін перспективалармен жақсы үйлеседі. Бұл кеңістіктер түрлі агенттер арқылы әртүрлі түсіндіріледі. Сонымен қатар бұл кеңістіктер, ақыр аяғында, жеке адамдар және топтардың субъективті түсіндіруіне сүйеніп бағытталады. Басқаша айтқанда, мұны қиялдағы әлемдер деп санауға болады, ал оны жасайтындар өмірдегі адамдар – басқаратындар немесе өмір сүретін адамдар болуы мүмкін.

Аппадураи айқындаған негізгі бес кеңістіктің сипаты төмендегідей: Этнокеңістік біз өмір сүретін және барған сайын өзгеріп жатқан әлемдегі маңызды рөлге ие мобильді топтар мен индивидтерді қамтиды. Бұл нақты көшу, сондай-ақ қоныс аудару туралы қиялдармен байланысты. Үнемі өзгеріп отыратын әлемде адамдардың бұл қиялы ұзаққа бармайды, сондықтан оны жүзеге асырудың амалын қарастырған жөн.

Технокеңістік – жоғары немесе төменгі механикалық және ақпараттық технологиялардың икемді ғаламдық конфигурациялары және бұрын-соңды таратуға икемсіз болған материалдың кең ауқымы қазіргі уақытта бүкіл әлем бойынша және шегаралар арқылы еркін әрі тез таралатын ақпараттық технологияларды ұсыну кеңістігі. Қаржылық кеңістік тауарлық спекуляциялар, валюталық нарықтар, ұлттық қор биржалары және сол сияқты қаражаттардың елдер мен бүкіл әлем бойынша үлкен жылдамдықпен жүретін процестерін қамтиды.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 4. Модерндік теориядан постмодерндік әлеуметтік теорияға дейін

Дәріс: 25. Мәдени конвергенция және мәдени гибридену парадигмаларындағы жаһандану бейнесі

Медиакеңістік ақпаратты жасау және жеткізуге арналған электрондық мүмкіндікпен қоса, осы медиа жасайтын және тарататын әлем бейнелерін қамтиды. Бұған Интернетке блог жазатын адамдар, ғаламдық кинематографистер және кино дистрибьюторлары, телевизиялық станциялар, сондай-ақ газеттер мен журналдар қатысады.

CNN және Al-Jazeera – көрнекті мысалдар

Идеялық кеңістік – медиакеңістік сияқты бейнелер жиыны. Алайда олар көп жағдайда мемлекеттер шығарған және олардың идеологиясына сәйкес келетін саяси бейнелермен шектеледі немесе биліктегілердің орнын алуды, кем дегенде осы биліктің бір бөлігін алуды көздеген қозғалыстар бейнесі, яғни контридеологиялары меншіктеледі.

Аппадураидың ландшафттары туралы үш нәрсені ерекше атап айтуға болады. Біріншіден, олар кез келген ұлттық мемлекеттен ішінара немесе толық тәуелсіз жаһандық процестер ретінде қарастырыла алады. Екіншіден, жаһандық ағындар ландшафттар арқылы ғана емес, олардың арасындағы алшақтықтардың ішімен де барады. Осылайша, мұндай алшақтықтың бір мысалы – жапондықтар идеяларға ашық, бірақ иммиграцияға жабық. Тұтастай алғанда, кейбір ландшафттардың еркін қозғалысы басқалардың кедергісінен тежелуі мүмкін. Осы саладағы зерттеулер мұндай алшақтықтарға және олардың жаһандануға жасайтын ықпалына назар аударуы керек. Үшіншіден, аймақтарға бес ландшафт пен олардың алшақтықтарының тигізетін әсері әртүрлі. Бұл мәдениеттердің өз арасында маңызды айырмашылықтарды тудырады. Ландшафттарға ерекше назар аудару жаһандану зерттеулерін бірегей бағыттардың жиынтығына жұмылдырады. Алайда ландшафттарға айрықша көңіл бөлу – жаһанданудың гомогенизацияға қарағанда гетерогенизациямен, глобализациядан гөрі глокализациямен байланысы әлдеқайда тиянақты деген идеямен сәйкес келеді. Жаһанданудың экономикалық аспектілері туралы көптеген теориялар бар. Әлеуметтануда ең маңызды перспективалар марксистік теориямен байланысты. Олар табиғаты жөнінен неомарксистік идеямен үндес.

Трансұлттық капитализм

Лесли Склер жаһандануды екі жүйеге бөледі. Бірінші – жаһанданудың қазіргі үстем болып тұрған капиталистік жүйесі. Ал екіншісі – социалистік жүйе. Ол әлі жоқ, бірақ қазіргі антиглобализациялық, әсіресе бүкіл әлемде адам құқықтарын қорғауға бағытталған қозғалыстар арқылы белгі береді. Жаһанданудың қазіргі жүйесіндегі проблемалар, әсіресе таптық поляризация және капиталистік жаһанданудың экологиялық тұрақсыздығының артуы антиглобализациялық қозғалыстарға және социалистік форманың орнауына мүмкіндік берді.

Ұлттық мемлекет маңызды болып қала берсе де, Склер шегараларды, соның ішінде мемлекеттер жасаған шегаралардан өте алатын трансұлттық практикаларға назар аударады, олар аумақтық шегаралардың капиталистік жаһанданудағы маңыздылығының төмендеуін білдіреді. Марксист ретінде, Склер экономикалық трансұлттық практикаға басымдық береді және осы тұрғыда трансұлттық корпорациялар – оның талдауының негізгі аспектілерінің бірі. Трансұлттық корпорацияларға баса назар аударудың негізінде капитализм халықаралық жүйе болудан алшақтады және ол кез келген белгілі бір географиялық аймақтан немесе мемлекеттен ажыратылған жаһандану жүйесі болуға ұмтылады деген идея жатыр.

Екінші үлкен маңызы бар трансұлттық практика – саяси. Мұнда трансұлттық капиталистік тап басым. Дегенмен дәстүрлі марксизмге тән термин мағынасында бұл тап капиталистерден тұрмайды, яғни трансұлттық капиталистік тап өндіріс құралдарына ие болуы міндетті емес.

Склер трансұлттық капиталистік таптың төрт «фракциясын» ажыратып бөледі:

1. Трансұлттық корпорациялардың және олардың жергілікті филиалдарының басшыларынан құралған корпоративтік фракция.
2. Жаһанданушы мемлекет пен мемлекетаралық бюрократтар, саясаткерлерден тұратын мемлекеттік фракция.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 4. Модерндік теориядан постмодерндік әлеуметтік теорияға дейін

Дәріс: 25. Мәдени конвергенция және мәдени гибридтену парадигмаларындағы жаһандану бейнесі

3. Жаһанданушы мамандардан тұратын техникалық фракция.

4. Саудагерлер мен медиа басшыларын қамтитын тұтынушы фракциясы. Бұл, әрине, Маркстің капиталисті тұжырымдауынан гөрі өзгешеленетін топ.

Трансұлттық капиталистік тап термині дәстүрлі мағынадағы капиталист болмауы мүмкін, бірақ ол түрлі жағынан трансұлттық болып табылады. Біріншіден, оның «мүшелері» жаһандық мүдделермен бөлісуге бейім. Екіншіден, олар елдер арасында әртүрлі бақылауды іске асыруға тырысады, яғни олар жұмыс орнында экономикалық бақылауды, ішкі және халықаралық саясатта саяси бақылауды, сондай-ақ халықаралық шегаралардағы күнделікті өмірде мәдени-идеологиялық бақылауды жүзеге асырады. Үшіншіден, олар мәселелердің кең ауқымы тұрғысынан жергілікті емес, жаһандық көзқарасқа қосылуды жөн көреді. Төртіншіден, әртүрлі елдерден келеді, бірақ барған сайын өздерін туған жерінің ғана емес, бүкіл әлемнің азаматтары ретінде сезінеді. Ақырында, қай жерде болмасын, олар әсіресе тұтынатын тауарлар мен қызметтерге қатысты бірдей өмір салтымен бөліседі.

Үшінші трансұлттық практика – мәдениет-идеология. Бұл жерде Склер капиталистік жаһанданудағы консюмеризмнің мәдениет идеологиясына зор мән береді. Басты көңіл мәдениет пен идеологияға бөлінсе де, консюмеризмге деген назар жалпы экономикалық бағыттарды, әсіресе марксистік теориядағы өндіріске және трансұлттық корпорацияларға қатысты дәстүрлі алаңдаушылыққа, тұтынушылыққа қызығушылықпен қоса, тұтастай экономиканы қамтиды. Бұл салада бүкіл әлемдегі адамдарға идеологиялық бақылау жасау мүмкіндігі, ең алдымен, жарнаманың, бұқаралық ақпарат құралдарының және тұтыну тауарларының таңғаларлық ауқымда таратылуы мен жетілдірілуі арқылы күрт өсті. Сөйтіп, олар трансұлттық корпорацияларға, сондай-ақ жарнамалық, медиа корпорацияларға пайда әкелетін жаһандық тұтынуға бағытталған көңіл күйді қалыптастыруға қызмет етеді. Ақырында, Склер трансұлттық практикалар мен осындай практиканы насихаттайтын институттар арасындағы қарым-қатынасқа қызығушылық танытады. Ол: «Трансұлттық корпорациялар трансұлттық капиталистік таптың тұтынушы мәдениеті мен идеологиясын қалыптастыру және нығайту үшін пайдаланады, – деп мәлімдейді. – Ол өндірістің капиталистік жүйесінің қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін қажет». Шынында да, бүгін нақ осы қатынастар жаһандық капитализмді айқындап, әлемдегі болып жатқан өзгерістердің ең маңыздысы болып отыр.

Марксист ретінде, Склер тек капиталистік жаһандануды сыни талдауға ғана емес, оның теріс пайдаланылуына қатысты балама ойлап табуға қызығушылық танытады. Ол трансұлттық корпорациялар өздерін қанап отыр деп санайтын кейбір елдердің протекционизмінен аз болса да, үміт ұшқынын көргендей болады. Сондай-ақ қоршаған ортаны қорғауға белсене ат салысатын жасыл қозғалыс секілді, жаңа әлеуметтік қозғалыстар мен соңғы жылдары пайда болған түрлі антиглобализациялық топтар үміттендіреді. Ол әсіресе адам құқықтары шеңберіндегі түрлі қозғалыстарға ерекше мән береді, оларда капиталистік жаһандану баламасының, яғни социалистік жаһанданудың белгілері табылуы мүмкін деп санайды. Осы және басқа да қозғалыстар ХХІ ғасырда кең қанат жаяды деп болжайды, себебі олар трансұлттық корпорациялардың жаһандандыру әдістеріне көбірек қарсылық білдіреді. Шын мәнінде, ол «марксистік диалектика тұрғысынан капиталистік жаһанданудың табысы төмендеп, жойылу алдында тұр» деп есептейді, өйткені капитализмнің кеңеюі қарсыластарын дайын ресурстармен, ұйымдастыру формаларымен және әлбетте, мақсаттың айқындығымен қамтамасыз етеді. Трансұлттық корпорациялар табысты дамыған сайын олардың ерсі әрекеттері бұрынғыдан да айқын бола түседі, сөйтіп, оларды жаһандық жүйенің орталық ойыншылары ретінде ығыстыру қажеттілігі күшейеді.

Жаһанданудың марксистік көзқарастарын кеңінен талқылаған ең маңызды шығармалардың бірі – Майкл Хардт пен Антонио Негридің *Empire*-сі. Олар қазіргі заманды империализммен байланыстырады. Әлемдегі бірқатар аймақты, әсіресе экономикалық тұрғыдан бақылайтын және эксплуатациялайтын бір немесе бірнеше ел бар. Басқаша айтатын болсақ, модерндік еркіндік бір орынға байланысты болады, бірақ оның империя ретіндегі постмодерндік формасында еркіндік орынға байланысты болмай, беймән-орындарда орнайды. Империяның орталығы жоқ; ол аумақсыздандырылған; тек бұқаралық ақпарат құралдары арқылы хабарланған идеялар саласында ғана бар. Нәтижесінде империяның көрінісі барлық жерде бар, ол – кезбе.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 4. Модерндік теориядан постмодерндік әлеуметтік теорияға дейін

Дәріс: 25. Мәдени конвергенция және мәдени гибридтену парадигмаларындағы жаһандану бейнесі

Жаңа құқықтық билікті немесе соған ұмтылуды империяның жаһандық билігінің кілті деуге болады. Ол тәртіп, норма, этикалық ақиқат жарғылары, «дұрыс» делінетін жалпы түсінікке негізделген. Бұл заңдық формация – империяның билік көзі. Осылайша «дұрыс» деп аталатын нәрсе үшін «гуманитарлық» деп саналатын мәселелерді шешу, келісімдерге кепілдік беру және тіпті бейбітшілікті қаламайтындарға күштеп таңу мақсатында әлемнің кез келген жеріндегі мәселеге араласа алады. Нақтырақ айтқанда, ол осы заңдық формация үшін «әділ соғыстарға» қатыса алады. Әділ соғыста этикалық тұрғыдан бекітілген әскери іс-қимылдардың бәрі заңды және оның мақсаты – қажетті тәртіп пен бейбітшілік орнату. Осылайша империя өз күшіне емес, дұрыс деп саналатын нәрсе үшін күш көрсету қабілетіне негізделеді.

Империя үштік императивке негізделген. Біріншіден, ол қолынан келгеннің бәрін жұмылдыруға тырысады. Кеңпейілді болып көрінеді және либералдық пиғыл танытады. Дегенмен қосылу барысында айырмашылықтар, қарсылықтар және қақтығыстар жойылып, тұтас әлем құралады. Екіншіден, империя айырмашылықтарды ажыратып, бекітеді. Үшіншіден, айырмашылықтарға байланысты империя оларды иерархияландыруға, осы иерархия мен ондағы айырмашылықтарды басқаруға ұмтылады. Иерархияландырумен басқару – империяның нақты күші. Империя тұжырымдамасы – жаһандану және бүкіл әлемдегі билікті айқындау туралы постмодерндік марксистік перспектива.

Бұл империяда капиталистер болмаса, пролетариат туралы не деуге болады?

Хардт пен Негридің пайымынша, пролетариаттың заманы аяқталды. Егер пролетариат империяға қарсы әрекет етпесе, оппозиция қайдан шығады? Марксистік тұрғыдан алғанда, Хардт пен Негри оппозициялық күшті ойлап табуға тырысады. Олар үшін оппозициялық топ «көпшілік» деп аталады. Хардт пен Негридің көпшілігі – империяны әртүрлі жолмен, оның ішінде еңбегімен қолдайтын бүкіл әлемдегі адамдар жинағы. Капитализмнің пролетариатқа қарым-қатынасы секілді, империя – өнім өндіруші көпшіліктің мойнындағы паразит. Көпшілік – империядағы шығармашылық күш. Сондай-ақ пролетариат сияқты, көпшілік контр-империяны автономды жасау арқылы империяны ығыстыра алады. Контр-империя, империя сияқты, ғаламдық ағымдар мен алмасулардан туындаған жаһандық құбылыс болып саналады. Жаһандану аумақсыздандыруға алып келеді және аумақсыздандыру көпшіліктің жаһандық азат етілуінің алғышарты болып табылады. Маркс болжағандай, аумақсыздандыру арқылы әлеуметтік революция, мүмкін, алғаш рет жаһандық деңгейде, іске асуы ықтимал.

Хардт пен Негри – жаһандануды сынаушылар, модерндік капиталистік империализм немесе постмодерндік империя болсын, олар сонымен қатар жаһанданудағы утопиялық әлеуетті де көреді. Жағымдырақ жағы: жаһандану дамыған сайын, ол бізді контр-империя құру бағытына көбірек итермелейді. Хардт пен Негри контр-империяны болжаса да, олар коммунизм жағдайына қатысты, Маркс сияқты, мақсатқа қалай жетуге болады немесе империяның көрінісі қандай болуы мүмкін екені туралы ешқандай жоспар ұсынбайды. Маркстің коммунизмі сияқты, контр-империя нақты, әсіресе көпшіліктің іс-тәжірибесінен пайда болады. Контр-империя жаһандық, яғни барлық жерде болуы тиіс және империяға қарсы болуы қажет. Империя барған сайын көпшілікті басқару мүмкіндігінен айырылып бара жатыр, демек, енді контр-империяның ауылы алыс емес деген сөз. Осылайша империя өзінің күш-жігерін екі есеге көбейтуі керек, бұл көпшілікті жұмылдыруға және контр-империяны күшейтуге қызмет етеді. Постмодернист ретінде, Хардт пен Негри марксизм теориясындағыдай, агент типіне назар аударудан бас тартады, атап айтқанда, капитализмнің эксплуатациясын кеңінен мойындайтын пролетарлық революциялық агентке мән бермейді. Оның орнына, олар көпшіліктің тұрғылықты мекенін ауыстыру, көші-қон және көшпенділік сияқты агенттік емес, ұжымдық әрекеттеріне ден қояды. Өздерінің постмодерндік бағытына сәйкес, Хардт пен Негри, қазіргі кездегі гендерлік, сексуалдық және эстетикалық мутациялар шеңберінде пайда болып жатқан жаңа денелік формаларды қамтитын «жабайылыққа» назар аударуға үндейді. Мұндай денелер сыртқы бақылауға аз бағынады және жаңа өмір – контр-империяның негізін қалайды. Осылайша революциялық күш – саналы агент емес, жаңа денелік, тәндік формалар.

Кітап: Әлеуметтану теориясы

Тарау: 4. Модерндік теориядан постмодерндік әлеуметтік теорияға дейін

Дәріс: 25. Мәдени конвергенция және мәдени гибридену парадигмаларындағы жаһандану бейнесі

Хардт пен Негри өндіріске деген марксистік көзқарастан айнымаса да, өндіріс пен жұмыс процесінің жаңа әлемін мойындайды. Бұл тарапта материалды емес, интеллектуалды және коммуникативті еңбек түрлері барған сайын белең алып бара жатқаны анық. Осындай жұмысқа қатысатын индивидтерді бақылаудың маңызы артып келеді. Индивидтер жаһандық коммуникация мен идеология арқылы бақыланса, көпшіліктің революциялық әлеуеті де нақ сол коммуникация мен идеология арқылы бір бағытқа жұмылдырылады. Коммуникацияға қатысты басты нәрсе – оның бүкіл әлем бойынша оңай және жылдам таралуы. Бұл империяға басқаруды, жаһандық өндірісті ұйымдастыруды және осы коммуникациядағы империяның өзін және оның іс-әрекеттерін растауды жеңілдетеді. Ақыр соңында көпшілік осы механизмнің көмегімен контр-империя құра алады.